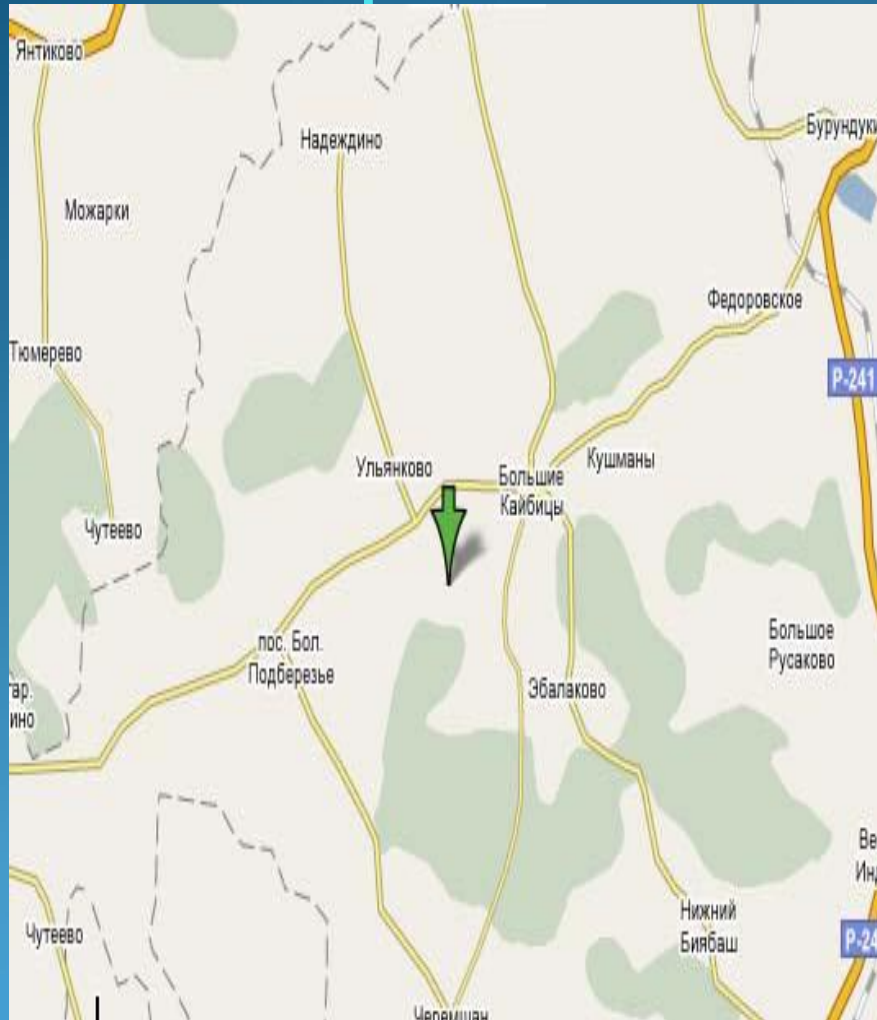

Кайбыч, Норлат сөйләше

Башкарды:
Садриева Э.Р.

Норлат, Кайбыч сөйләше Татарстанның Тау ягында
Норлат, Кайбыч, өлешчә Апас һәм Яшел Үзән,
Чувашиянең Урмар районнарында таралган.
Төньякта дөбъяз, көньякта кама тамагы
сөйләшләре белән чикләнә.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. ы~а(фигыль формаларында , кайбер сүзләрдә):*йазырга-йазарга, йатыр-йатар, тотыр-тотар, сатырбыз-сатарбыз; баргынчы-барганчы, чыккынчы-чыкканчы; йырлыш-диал.йырлаш-жырлаш, урлыш-урлаш; тустагын-тустаган, ыңганчы- диал.аңынчы-аңа кадәр.*

ы~а *шушанда-шушында, шушандый-шушындый.*

э(е)~э *тәңгәллеге – р кушымчалы фигыльләрдә һәм –ганчы\ - гәнче кушымчалы хэл фигыльләрдә күзәтелә: кисер-кисәр, китер-китәр, сөзер-сөзәр, килгенче-килгәнче, житкенче-житкәнче;*

ә~э(е): *нәчкә-нечкә, әрләү-эрләү, әвәслек-әвеслек һ.б.*

ә~и билгеле бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *әпи-ипи, кәтек-китек, мән-мин, тәкле-तिकле;*

Тартыклар.

п~ф тәңгәлләге ике төрле күренешне чагылдыра.

а) керпек-керфек, жапырак-йафрак(яфрак), тупырак-туфрак.

ә) алынмаларда төрки телләр өчен чит булган ф авазын алмаштыру: Патыйма-Фатыйма, Сапа-Сафа, Капиз-Хафиз, пирме-ферма.

н~ң. Әдәби телдәге н авазына тел очы н тартыгы тәңгәл килү иялек килеше кушымчаларында һәм 2 нче зат берлек сан хикәя фигыльләрдә күзәтелә: асылнын-асылның, безнен-безнең, китәсен-китәсең, сугасын-сугасың, сун-соң.

с~ч гач\гәч кушымчасында: күргәс-күргәч, белгәсен-белгәч. Рус алыналарында даими рәвештә ч~с: чипарат-сепарат, чимийә-семья, эчтина-стена, чустыра-сестра, чичла-число, чилом-силой.

т~ч. Түбәндәге сүзләрдә сүз башында т~ч күренеше сөйләшнәң төньягында күзәтелә: тиш-чиш, тишен-чишен.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. – кач \кәч иркәләү-
кечерәйтү кушымчасын куллану
очрагы теркәлгән: *Бәбекәчем, мәңдә*
да күрсәт әле шал күлмәгеңне.

Төшем килеше кушымчасының
бөтенләй әйтелмәү очраklары
теркәлгән: *Кулым(кулымны)*
пешердем, бәйләгәс тә авырта.

Тел очы н авазына беткән
исемнәрнең төшем һәм чыгыш
килешләрендә икеләтелгән –нн
кыскару очрагы теркәлгән.
Урмань(урманны) кисеп бетерә
нийәстә була?

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары: *мән\мин, сән\син, ул\ал*. Мәсәлән: *Мән (мин) тотоп карамадым, кулым чи(юеш).* Тамыр табанны чаналар барыйы мин белердә дә. *Сән(син) бәби чәйенә аппарасың коймак путнус белән.*

Кайбыч сөйләшәндә мин алмашлыгының иялек килешәндә н төшү очраклары бар: *минем\мийем*. *Мийем (минем) әниңең күлмәге киң куштанны (балайтәкле) булган.*

Иялек килешәндә н авазына тел очы н туры килергә мөмкин: *безнен-безнең, синен-синең.*

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы алмашлыклар юнәлеш килештә *мәңә(миңа, сәңә(сиңа))* формаларында да кулланыла.

Бу алмашлыкларның чыгыш килеше дә үзенчәлекле: *миннән\минән\мийән, синнән\синән\сийән*. Мәсәлән: *Мийән(миннән) алда эшләүче шупир жийган машина ул. Аны мин үзем сийән сорамакчы +-йым. Сийән (синнән) безрик табанак(бөраз тәбәнәк)..*

Күрсәтү алмашлыклары: *шул\шал-шул, шушал-шушы, шушандый, шандый-шундый, тее\теге\тийе\тиге-теге, бу, бысы\босо-монысы, ансы\алсысы-анысы, ул\ал-ул, ана-әнә, мөна-менә. һ.б.*

Алмашлыкларның юнәлеш килешәндә н янында г тартыгы һәм борыңгы –ар\әр кушымчасы саклану үзенчәлекле : *Аңгар-аңа, моңгар-моңа, анысыңгар-анысына, тегеңгар-тегеңә.*

Саннар. Жыю саны өстәмә

–лап\ләп кушымчасы ала:

*Мийем каз бәпкәсе бар
бишәүләп(бишәү), мәйхәнә
киләм. Алтаулап(алтау)
киләләр энде туйга, кызның
атасы-анасы. Әллә умберәүләр
(унберәү) диде, әллә уникәүләп,
хәтерләмим. Сигезәүләп
жәттык бер палатада.
Балаларыгыз ничәүләп?*

*Жыю саннарын аергыч ролендә
куллану очраклары күзәтелә:
Акжәгеттә(ав.ис.) берәү
тәтәйебез (бер апабыз) бар.*

Рәвешләр. Вакыт рәвешләре ел фасылларын белдерә торган сүzlәрдән түбәндәге кушымчалар һәм аналитик төзелмәләр ярдәмендә ясала.

а) - кы\ - ке\ - гы\ ге + көннө: Кышкы көннө (кышын, кыш көне) шулуй әкрен генә йотабыз.

ә) урын-вакыт килешендә: Көз көннөндә сукалуй да арыш чәчә.

б) бернинди грамматик күрсәткечсез, ягъни лексик-семантик ысул белән: Жәш тай була бийылгы жаз (язын, яз көне) туган.

в) әдәби форма: Жәен дә, кышын да урманда эшләгән мин.

г) - лата\ - ләтә: Көзләтә булса туй, кабак бәлешләре дә пешерәбез.

Дәвамлы вакыт рәвешләре, нигездә, әдәби телдәгечә ясала: Бийыл кыш буйы а ыырды. Төнө буйы утырдым.

Шул ук вакытта, бу мәгънәдә башка конструкциялә дә күзәтелә: Бөтөн көн (көн буена) утырыйк шалый (шулай). Бөтөн көн озон (көне буге) шулар артыннан жөри бит.

Әвәле, әлгәре, әлке кебек вакыт рәвешләренә кулланылышы әдәби телдәгечә. Кайбер мисаллар: Әвәле монда эшләдийе, ыстансада. Мөң тәңкә акча күп булган әлке. Әлгәре Кәвәлдә (ав.ис.) карусил булганмы?

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикяя
фигыль. Кайбыч сөйләшәндә категорик үткән заман (-ды\
-де), әдәби телдән аермалы буларак, -ган\ -гән кушымчалы
сыйфат фигыль белән белдерелә, хәбәрлек кушымчалары
ялганмый. Мәсәлән, *Без кичә печәнгә барган(бардык.). Сөз
Казаннан кайчан кайткан(кайттыгыз)? Мин кызыл
казармаларны күрсәткән (күрсәттем) аңа.*
Күптән үткән заман (-ган\ -гән иде\ -ыйы\ -ийе), Тау ягының
башка сөйләшләрәндәге кебек, -ды\ -де иде\ -ыйы\ -ийе
формасы белән белдерелә: *Мин синең җанга килдемийе
(килгән идем). Без Себердә тордогыйы(торган идек). Мин
Чиләбегә укырга җибәрделәрийе (җибәргәннәр иде).*
*-а\ -ә торган+ыйы: Ужым әйбәт була торганыйы, ат алып
сугым симертә торганыйык.*
*ыр\ ер+ -ыйы\ -ийе: Әй, йәш тайлар җигеп кайтырларыйы.
Җаңа килән бөтен эчтинага (стенага) сөлгө элөп
тутырыйы.*
*-адыр\ -әдер+ -ыйы\ -ийе: Метечләр буладыр ийе, атыб- атыб
уйныйдырыйык(кузна уены турында). Аршин башлы, аршин
чирекле сөлгеләр чүпләдерийек.*
Күзәтүләргә караганда, норлат, кайбыч сөйләшәндә *-адыр\
-әдер иде* формасының кулланылышы чикләнә төшә. Өчөнчө
зат күплектә бу мәгънәдә *-а\ -ә иде(+ -ыйы\ -ийе)* кушымчалы
хикяя фигыль кулланыла: *Коро йәшен (аҗаган) суккан диб
әйтәләрийе, чикләвекләр кара корок (сукыр) булса. Әтиләр
базардан калач апкайталарыйы.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре.

Бәйләкләр. Кебек бәйлегенң тагын күшек \күк вариантлары бар:*Шаның күшек(шуның кебек) ағачларны кискән без.*

Тикле бәйлеге тәкле вариантында да күзәтелә:*Урманга тәкле (тикле) жәйәү барам, арымыйм.*

Теркәгечләр. Норлат сөйләшендә *әгәрәңки(әгәр)* варианты кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк:*Әгәрәңки Фази бабий булса, ул сүләрийе сәңа асыл тарихларын.*

Кисәкчәләр. Фигыльләрдә –мы\–ме сорау кисәкчәсен зат кушымчасыннан алда кулану:*Чынайак табагы апкил, чәй әчәмесең(әчәсеңме)? Монда гына йатып торамсыз(торасызмы)?*

Синтаксик үзенчәлекләр.

Компонентлары бер-берсенә нисбәтлек төшенчәсә белән бәйлә булган исем-исем сүзтәзмәләрендә тартым кушымчаларын кулланмау очраклары күзәтелә: *Әпи кабартманы* (диал. *Ипи кабартмасын-көлчә*) *кесәгә тыктым. Шанда жырак түгел, ыстансы жанда* (янында) *гына. Сугыш жылны* (елында) *акуп казыдык. Кай жакта ул Саба, Казан жүндә* (янында, ягында) *түгелме?*

Икеләнүне, шөбһәләнүне бул ярдәмче фигылә белән белдерү: *Үзегез беләсез булыр күпме икәнән.*

Сорауны, икеләнүне, , шөбһәләнүне, фараз итүне белдерә торган жөмләләрдә сорау кисәкчәсә хәбәр составында, зат кушымчалары билгесезлек белдерә торган – *дыр\-дер* кисәкчәсеннән алда була: *Болар алганмыдыр* (алгандырмы)?

Сорау жөмләләрне әллә кисәкчәсә һәм интонация белән оештыру: *Әллә сәңа килмәде?*

Лексик үзенчәлекләр

Норлат, Кайбыч сөйләшәндә шактый бай диалекталь лексика табыла, алар тормыш-көн күрешнең төрле тармакларына карый.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган диалекталь сүзләр: жәнагый-хатынга иренен энесе, печкәчи-хатынга иренен сеңлесе, малый-бала, ир малый-малай, кыз малый-кыз (бала), тәтәй-апа, әтинен апасы, тәти абзый-әнинен энесе.

Бәйрәмнәр белән бәйле сүзләрдән сабанту (сабантуй) борынғы формасы сакланган, Кала алы, Тикен, Качирмә, Жува- жыен исемнәрен күрсәтергә кирәк.

Кешене төрле яклап сыйфатлый торган сүзләр: сузык чырай-караңгы чырай, тибен тиз, как-сук итү-кагу, кимсетү, кожготу-котырту, күчмәү-шауламау, бору-сыгу, дырын-көтмәгәндә, әсбе-сызлавык, туңдыру бизгәк, ләпес-тимерәүгә сөртә торган дару, әсепелдәшек-күп сөйли торган, буйдак-тайлак-эшлексез, эш яратмаган кеше, ялкау, гүсбәт-зур гәүдәле ялкау кеше

Кием-салым: *пәрдә-яшь* киленнен килен булып төшкәндә битенә каплаган бөркәнчеге, *хәстә-бөти*, амулет(бала бишегенә куела), *калуш-киез* ката, *кәллә-түбәтәй*, *уңгер-изүчә*(хатын-кыз бизәнү әйбере), *әрешкә-кешлеккә*.

Аш-су: *әпи* кабартмасы-көлчә(ипи камырыннан мич каршында пешереп алынган камыр ашы), *жәкмыш-кыстыбый*, *тәти катламасы-юка* камырга төйгән киндер орлыгы ягып, почмакларын каплап куеп пешерелгән камыр ашы һ.б.

Терек һәм терек булмаган табигать: *коро йәшен-ажаган*, *нугый чуерташ* һ.б.

Хайваннар дөньясы: *кийек-тычкан*, *жүгөшмән-кыргаяк*, *кувакал\кукал-үрдәк*, *гуңгыйк-тирес корты*, *копшаңгыкаты таракан*, *әрешмән-үрмәкүч*, *шөки-агач корты*, *ушна-кыр тычканы*.

Сөйләү үрнәкләре

Кирпеч сугасы булса\әwэл балчыгын
чыгармалы\\су сипмәле\\анары томалап
куймалы пешсен дип\\бер атна торгандыр
пешеп\\анары үзләндереп аяк белән
таптаган\\кумка йасаган\анары
суккан\\айырым-айырым утыртып
куйган\жаткыргач жарыла бит ул\\шулуй
иттереп мәйхәнә килеп жаткан\\аны көз көнө
әш беткәс жандырган\учак жасап жар
кырыйында\\бер пичкә мең өч жөз
кирәк\дәүрәгенә күбрәк кирәктер энде\\

Сөйләүче:Сибгатуллин Нәби, 86 яшь

Татарстан, Яшел Үзән районы, Акъегет
авылы

Сөйләү үрнәге.

Кулланылган әдәбият

Г.Х. Ахатов “Татарская диалектология”;
Ф.С.Баязитова, Д.Б.Рамазанова, Т.Х.
Хәйретдинова “Татар халык сөйләшләре”
(беренче китап);
Ф.Юсупов “Морфология татарского языка